

Saladused ja narri kuju Anton Hansen Tammsaare poetikas¹*Maarja Vaino*

1938. aastal pühendati Anton Hansen Tammsaare loomingule tema 60. juubeli puhul mitmeid ülevaateartikleid, kus muuhulgas toodi esile irratsionaalsuse mõõde nii kirjaniku publitsistikas kui ka proosaloomingus.² See retseptiooniliin katkes paratamatult 1940. aastal, vastava temaatika juurde on võidud tagasi pöörduda alles pärast Nõukogude aja lõppu. 1938. aastal sõnastas Rudolf Sirge selle lähenemise aga kokkuvõtlikult nii: „Inimene on loom nagu teisedki elusolendid. Ent ometi: inimene on loom, kes otsib troosti, lohutust, lunastust. Seda suudab pakkuda aga ainult usk, mitte mingi õpetus, teadlikult või teaduslikult viimisteldud süsteem või süsteeminõudlus, ühe sõnaga kaine aru produkt. Ning seepärast jõuabki Tammsaare, hoolimata oma bioloogilisusest, elu realiteedimotiivist lähtumisest, sagedasti välja irratsionaalse religioonimotiivini. [---] Seepärast piirduvadki ta mõttekäigud – õigemini tegelaste arutelud – irratsionalismi valda peamiselt paradoksidega, milledes puudub püüe tungida viimseimate põhjuste seletamiseni [---].” (Sirge 1938: 152.)

Skeptikust Tammsaare pühendas mõistuse paradoksaalse iseloomu üle arutlemisele tööpoolest palju tähelepanu. Ta oli veendunud, et „mõistus õpetas inimese armastama ja kahtlema, kuni inimene hakkas kahtlema mõistuses ja tema töös eneses” (Tammsaare 1988: 639). Oma 1930. aastatel kirjutatud artiklites arutleb ta õhinaga usu ja mõistuse vahekorra üle ning leiab: „Mõni aeg oleme uskunud, et päästjaks ilmub mõistus, aga tema on rohkem huvitunud inimese ihade kõdist ja tapamasinate täiuslikkusest kui maisest eluõnnest, maapealsest paradüüsimisest. Mõistus on olnud tänini elupõrgu ahjukütjaks, kinnitavad mõned. Kas ei peaks siis loomulikult küsima: kes või mis päästaks meid mõistusest?” (Tammsaare 1990a: 223–224.)

Küsimus ratsionaalsuse ehk mõistusele toetuvate teadmiste ning intuiitiivse, irratsionaalse maailmatunnetuse vahekorra üle oli 20. sajandi esimesel poolel aktuaalne ühiskonnas

1 Artikli aluseks on A. H. Tammsaare Muuseumi ja Eesti Kirjanike Liidu ühiskonverentsil „Tõde ja õigus”: kirjandus, mis kunagi valmis ei saa” peetud ettekanne „Tammsaare ja saladuste kamber” (ilmunud konverentsikogumikus 2007. aastal) ning A. H. Tammsaare Muuseumi 4. sügiskonverentsil „Kirjanikust, näidendist, arvustajast ja vaatajaskonnast” peetud ettekanne „So ein grosser Narr” (ilmunud ajalehes Sirp, 30. jaan 2009).

2 Käesolevas artiklis on viidatud olulisematele neist: vt A. Annist, „A. H. Tammsaare kui kultuurikriitik ja intellektualismi agoonia”, D. Palgi, „Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaanides” ja R. Sirge, „Fragmente Tammsaare mõtestikust”.

laiemalt.³ Teaduslikud avastused kinnitasid mõistuse võimekust, töid aga ühtlasi esile nähtusi, mida mõistus (veel) seletada ei suuda. „Paljuke on sellest aega, kui avastasime kas või raadiogi? Mõnikümmend aastat enne seda oleksid kõik temas näinud puhast muinasjuttu. Ometi on see tänapäev lihtne tõsiasi. Kas ei või selliseid muinasjutulisi tõsiasju leiduda lugematul arvul veelgi looduses ja meis endas kui looduse osas?” kirjutab ka Tammsaare 1937. aastal (Tammsaare 1990a: 225).

Raadio ja telefoni kõrval peeti täiesti võimalikuks näiteks telepaatia avastamist ja palju muudki praegu meie silmis utoopilist. Maailma „masinastumine” ja teaduspõhiseks muutumine tekitas aga ka ebakindlust. Iga järgmine avastus võis tühistada eelmise, teadus muutus relatiivseks, tema saavutused kõigutasid ühtlasi tema n-ö absoluutseid aluseid. August Annist kirjutab 1938. aastal Tammsaare kohta mõneti radikaalsemalt kui Sirge: „Selle poolest liitub ka Tammsaare kui mõtleja kogu selle suure ja nüüdisaegse mõtteliikumisega, mida võib nimetada intellektualismi kriisiks kõigil aladel. Selle esimest järku võime tähistada juba 19. sajandi alguse romantikaga, selle uut teravnemist tähistavad aga sajandi lõpu poole tõusnud uusromantilised, müstilised, intuivistlikud jt voolud. Ja nii on seda jätkunud Dostojevski irratsionalismist, Nietztsche tungide imperialismist, Bergsoni intuivistismist, Hamsunist jt psühhoanalüüsini, kriisiteoloogiani [---]. Sellelt euroopaliselt perspektiivilt vaadatuna on Tammsaaregi mõtlejana selle suure kriisi filosoof – ja temagi peaprobleem on meie puhta mõistuse (ja sellele ehitet individualistlik-egoistliku, lõpuks ka hedonistliku kultuuri) puudulikkuse probleem. Ta pole seda muidugi mitte ainult mingi moevoolu mõjul, vaid sügava isikliku vajaduse aetult.” (Annist 1938: 2.)

Elem Treier on analüüsinud seda, missugust mõju võis avaldada Tammsaare „Tõe ja õigusele” Immanuel Kanti „Puhta mõistuse kriitika”.⁴ Ta jõuab järeldusele, et kirjaniku

3 Tammsaare raamatukapis on mitmete filosoofiaalaste teoste kõrval ka näiteks 1934. aasta Looming, milles on Alfred Koorti pikem ülevaade prantsuse filosoof Émile Meyersonist (1859–1933), kelle arutluste keskmes on teaduse kriis ning mõistuse paradoksaalne iseloom. Meyersoni kohaselt saab lõplikult ratsionaalselt mõistetav olla ainult muutumatu, ruumis ja ajas samane. „Meie mõistus püüab saavutada põhiliselt irratsionaalse olu täiuslikku seletust, totaalset rationaliseeringut. Teadlik olles sellest enda poolt seatud ülesande lahendamast, tahab ta seda siiski lahendada, rõõmu tundes, kui tal õnnestub samm edasi astuda ja üht lahendust asendada teisega. Tunnetus pole mitte ainult, nagu arvas Kant, „lõpmatu ülesanne”, vaid ülesanne on lahendamatu ja eesmärk saavutamatu seepärast, et ta on vastuolus meie mõistuse olemusega. Irratsionaalsus, mille vastu pörkab meie mõistus, on aga, ligemalt vaadatuna, ühtlasi tema olemasolu ja arenemise tingimuseks. Ta elab ja areneb selle irratsionaalse reaalsuse armust, kuna ta ju saab rakendada tegevusse alles selle reaalsuse vasturääkivustel, erinevustel.” (Koort 1934: 700–701.)

4 See, et Tammsaare viitab oma publitsistikas sageli Kantile, võib olla seotud 19. sajandil Saksamaal tekkinud neokantiaanlusega (nimetatud ka uuskantianiseks), mis kutsus üles pöörduma tagasi Kanti filosoofiliste kategooriate juurde. Neokantiaanlikele filosoofiakoolkondadele Tammsaare siiski tähelepanu ei pööra. Ka Elem Treier põhjendab artikli „Tammsaare ja Kant” sissejuhatuses „Tõe ja õiguse” analüüsimist just Kanti „Puhta mõistuse kriitika” raames nii Tammsaare viidetega sellele teosele kui ka Tammsaare tütrelt Riita Hansenilt saadud teatega, et kirjaniku töölaual oli Kanti peateos isa ääremärkuste ja kommentaaridega (Treier 2000: 126).

skeptitsism õõnestab igasuguse tunnetuse aluseid ja koguni eitab mõistuse võimet teada saada kõigi mõistete kohta „tõde” ning leiab: „Kokkuvõtteks võib öelda, et Kant on Tammsaarele (ja Dostojevskile) sisendanud kosmilise igaviku dimensiooni. [---] Tunnetav mõistus on Kanti järgi küll teoreetiline mõistus, aga kirjanikud ei eitanud oma romaane siiski üles ta filosoofilise teooria raudvõrele. Nad omandasid „Puhta mõistuse kriitikast” antinoomiate õpetuse, selle kosmoloogia, vasturääkivate jõudude lakkamatu võitluse põhimõtte ja tunnetuse tulemuste skeptilise analüüsi, ent need üksnes andsid „töövõtteid” edasiseks filosoferimiseks. Kanti ütlus, et ta ei õpeta „mitte filosoofiat, vaid filosoferimist”, kehtib ka tema „õpilaste” Dostojevski ja Tammsaare kohta.” (Treier 2000: 139.)

Tammsaare on Fjodor Dostojevski loomingust kirjutades esile toonud tema tsitaadi: „Kunstis armastan ma hirmsasti realismust, mis läheb nii öelda fantastikani... Mis võib mulle fantastilisem ja ootamatum olla kui just tõelikkus?” (Tammsaare 1988: 648.) Siin on kahtlemata tegemist ka enesekohase tõdemusega. Pärast hüppeid modernismi suunas keskendus Tammsaare oma romaanides realistlikule kujutluslaadile. Paigutades tegelased aga äärmiselt maalähedasse, vahel lausa naturalistlikku miljösse, toob Tammsaare esile inimese enese mittevastavuse sellele. Realistlikus keskkonnas asetseb Tammsaarel inimene, kes peaaegu kunagi ei lähtu sellest, mis reaalselt tema ümber on, vaid kes näeb maastikku sellisena, nagu ta selle kavatseb kujundada, inimesi sellistena, kes nad võiksid olla. Need on tegelased, kes eelkõige unistavad ja planeerivad ega arvesta reaalsuse asjaoludega. Siin on segunenud nii ratsionalistlik soov oma elu ja ümbritsevat maailma täielikult kontrollida kui ka täiesti ebarealistlik suhe ümbritsevasse. Rõhutades inimeses just seda vastuolulist loomust, jõuab Tammsaare elu kirjeldamiseni tema vastuoludes ning ka absurdsuses, andmata sealjuures omapoolseid hinnanguid või lahendusi.⁵ Vastupidi, Tammsaare loob meelega pigem salapärase õhustiku, kummalise olukorra, mis võimaldab tegelase alateadvuses peituvatel soovidel, kirgedel ja muudel varjatud või allasurutud emotsioonidel esile tulla või vähemalt vihjamisi avalduda.⁶

„Kogu Tammsaare stiili üks peavõtteid on vähendada tavalise konventsionaalse ja intellektuaalse „tõe” tõrjepidurit, lasta pooleldi alateadvusest esile paista elu vitaalseid vajadusi ja nende poolt intuiitiivselt tuntud tõdesid ka oma ümbruse kohta,” kirjutab August Annist (Annist 1938: 9). Daniel Palgi leiab omakorda artiklis Tammsaare romaanide poeetikast, et kirjaniku loomingu üheks üha arenevaks kunstiliseks võtteks on salapärasuse loomine (Palgi 1938: 32). Niisiis väljendub tammsaarelik irratsionaalsus eeskätt mõistuslikes paradoksid, aga ka milleski salapärasemas, mis kerkib esile alateadvusest.

5 Endel Nirk toob oma eesti romaani arengut kaardistavas käsitluses esile selle, et Tammsaare romaanidele omane elupildi mitmehäälsus, probleemide lahendamatus ja mõistuslikest väljapääsudest loobumine, mis tekitasid romaanides omamoodi lõpetamatuse tunde, oli eesti kirjanduses uudne nähtus (Nirk 1985: 80–81).

6 Meenutagem siinkohal kas või Indreku erootilise alatooniga mõttekäiku murtud tassikõrvade peitmise episoodis „Tõe ja õiguse” II osas.

Nagu näeme, on viited irratsionaalsusele, intuiivsusele ning salapärasusele kui mõistuse, kaine aru antipoodidele Tammsaare loomingus leidnud äramärkimist juba varakult, kirjaniku kaasaegsete poolt, kuid jäänud hiljem eraldi käsitlemata. Seni pole põhjalikumalt uuritud, kuidas Tammsaare nimetatud kategooriaid oma romaanide poeetikas rakendab. Käesolevas artiklis arendatakse varasemaid tähelepanekuid edasi ning võetakse lähema vaatluse alla saladus kui sündmuste käivitaja Tammsaare loomingus ning uuritakse tammsaareliku irratsionaalsuse seda tahku, mis avaldub narri arhetüübi vahendusel.

Saladused sündmuste käivitajana

Kes käib keelekandjana, ilmutab saladusi,
aga kes on ustava vaimuga, varjab neid!

(Õpetussõnad 11: 13)

Palgi mainitud salapärasuse õhustik, mida Tammsaare loomingus kohtab, avaldub eeskätt tegelastele omistatavate saladuste kaudu. Esile võib tuua kahte tüüpi saladusi. Esmalt tegelastevahelised saladused, mis on teada ühele-paarile inimesele ja on teiste eest varjatud. Selle kõrval aga ka täiesti seletamatud saladused, inimese loomuses olev irratsionaalne tasand, mille kohta Tammsaare on kirjutanud: „Ehk on ometi tõelikult midagi saladuslikku olemas inimeses endas, mida meie ei tunne, nagu me nii mõndagi ei aima looduses” (Tammsaare 1990a: 225). Need n-õ saladustetüübid võivad omavahel ka seguneda, tegelased ei pruugi näiteks endale aru anda, miks nad midagi varjavad või miks tahavad mõnd saladust tingimata teada saada või välja öelda.

Võrdsustades siinkohal tinglikult tõe ratsionaalsuse, mõistusele tugineva maailmapildiga ning saladused irratsionaalsuse, seletamatu ja salapärasega, võime Tammsaare tegelaste saladusi näha nn mõistuse paradoksi ristumispaigana: kuigi mõistus püüab pidevalt maailma/tõde seletada ja paika panna, tegeleb ta samal ajal ometi aina uute saladuste loomise, uute mõistatuste püstitamisega ega lepi ühegi seletusega lõplikult. Mõistatusliku lahendamise on mõistuse edasiviiv jõud. Saladustest saavad Tammsaare loomingus sageli tegutsemisajendid ja sündmuste käivitajad, kuigi tegelased ise püüavad oma elu ja saatust kontrollida ning mõistusele allutada. Saladused võivad olla kõige igapäevasemad asjad, nende varjamisest tingitud pinged loovad aga iseäralikku õhustikku ning tingivad olukordi, kus tegelased ei käitu ratsionaalselt, vaid pigem sisemiste irratsionaalsete impulsside sunnil.⁷

7 Selles võiks näha paralleele Dostojevski loominguga, kelle kohta kirjutatud artiklis tsiteerib Tammsaare Dmitri Merežkovskit: Dostojevskil oli jõudu „meieaegsesse tõelikkusse jäädes teda ära võita ja ümber luua millekski saladuslikumaks, kui kõik kadunud aastasadade muinaslood; [---] esimesena mõistis ta üleloomulikkuse allikad leida mitte reaalsest kaugenedes, vaid just temasse süvenedes, süvenedes „tõelikkuse algolusse” (Tammsaare 1988: 648).

Realistliku kujutusega romaanis „Kõrboja peremees” on näiteks Villu ja Anna vaikivaks ühendajaks lapsepõlve iseäralik juhtum, toimunud küll „tõelikkuses”, kuid looritatud peaaegu üleloomuliku salapäraga. Selle lahendamine lõpeb mõlema jaoks traagiliselt. Villu silma-lugu on kahtlemata üheks sündmuste käivitajaks romaanis ning määrab justkui Villu saatuse: „Te räägite oma õnnetusest kui mingisugusest saatusest, millest pole pääsemist,” ütleb Kõrboja Anna Villule ning Villu vastab: „Mina, nagu näete, pole osanud oma saatusest mitte pääseda” (Tammsaare 1980: 118). Anna poolt kogemata pimedaks torgatud silm muutub Villu saatuse sümboliks ning selle juhtumuse saladuses hoidmine loob kahe tegelase vahele pingelise sideme.

Samasugust seletamatut sidet mingi ühise saladuse näol võime kohata mitmel pool mujal Tammsaare loomingus. Peaaegu kõikidel tema olulistel tegelastel on oma suur saladus, mis tihti peale suunab nende saatust. Saladuse avaldamine ja/või tekkimine tähistab Tammsaare tekstis sageli murrangut, uue sündmuste käigu algust. Me võime ohtrasti näiteid leida „Tõe ja õiguse” kõikidest osadest, keskendume siinkohal aga vaid paarile kõige olulisemale neist.

Sündmuse suunav, omamoodi eksistentsiaalne salaside valitseb Indreku, Mari ja Jussi vahel: Mari jaoks seisab Indrek ikka mingis varjatud ühenduses Jussi ja viimase surmaga. Indrek tajub seda seletamatu süütundena, mille sümboliks saab ema pihta visatud kivi. Selle seesmise süütunde tõttu on Indrek valmis andma haigele emale surmava annuse valuvaigistavat rohtu, kui ema seda palub. Sügaval hinges hoitava saladuse räägib ta ainsana edasi Karinile, kes aga vihahoos selle võõra inimese kuuldes välja paiskab, mille peale Indrek teda tulistab. Millestki lihtsast ja üsna inimlikust – Mari salasooivist saada Vargamäe perenaiseks – kujuneb erinevate sündmuste käigus (mis on samas mõjutatud just sellest ihast) lõpuks saatusi põimiv sasipundar, mida keegi lahti arutada ei oska. Muidugi, tegelased oleksid võinud ju probleeme mõistlikul viisil omavahel kõneldes lahendada, aga just seda Tammsaare oma tegelastel teha ei lase. Karin ja Indrek küll püüavad omavahelisi asju rääkides klaarida, aga see viib vaid ettenägematute tagajärgedeni, Andrese-Pearu või Indreku-Mauruse vestlustest rääkimata.

Indrekut saadab vaikivalt ka Tiina saladus, mis saab alguse „Tõe ja õiguse” II osast ning leiab lahenduse alles pentaloogia viimase köite viimastel lehekülgedel. Tiina saladus (Indreku lubadus temaga abielluda, kui ta suureks on saanud) kasvab aja jooksul peaaegu nagu tabuks. Palgi leiab: „Tema, see rumal Tiina, oli elu saladustele kõige lähemal ja leidis õige tee. Sellel paralleelil peaks „Tõe ja õiguse” filosoofias olema küllalt tähtis koht.” (Palgi 1938: 27.) Tiina saladuse sakraalsus peitub tema enda omalaadses pühaduses. Kinnitab ta ju ka Karinile: „Minu süda on puhas. Nii puhas, kui üks süda üldse olla võibki.” (Tammsaare 1983a: 219.) Tiina „ebamaine” olemus tuleb esile „Tõe ja õiguse” viimases osas, kus tema vaikiv olek ja salapärane päritolu sünnitab teistes tegelastes isegi hirmu, sest nad ei mõista, kas Tiinas kehastub pühadus või kurjus. Mareti ja Indreku vestluses tunnistab Indrek Tiina kohta: „„See’p see ongi, et ma ei tea temast mitte midagi rohkem, kui et ta on kuidagi imelik ja

naljakas,” seletas Indrek. „Aga mina poleks teda sulle soovitanud, see on kindel. Mispärast? seda ma ei oska öelda, mul oli ainult niisuke tundmus, et teda pole hea tüdrukuks võtta.” (Tammsaare 1983b: 343.) Ja Maret mõtleb, et ilma Indreku sõnadeta oleks ta Tiinat kartnud nagu mõnda nõida või kurja vaimu, kes võtnud endale armsa ja meeldiva tüdruku kuju. Tiinas näib peituvat ühest küljest pühadus, teisalt on temas nagu midagi kurja – kooslus, mis on müstikuid ja alkeemikuid köitnud sajandeid kui jumaliku olemuse üks väljendusviise: jumalik täius hõlmab ka kurjuse jõude.⁸

Tammsaarele on omane irratsionaalset maailmatunnetust esile tuua just niisuguste olemuslike paradokside kaudu. „Ja ikka enam hakkab talle selguma, nagu valitseks elus mingi sootu vastupidine loogika kui mõtlemises, nagu peaks mõistustlik tõde end otse tappa või tappa laskma, et jõuda mingi sügavama, elulisema tõe juurde,” kirjutab August Annist ning näeb „püha paradoksi sünnis” Tammsaare tõeotsimise peavahendit (Annist 1938: 6).

Tegelaste seostamine saladustega on Tammsaare poeetikas oluline viis tuua esile neid tasandeid elus ja inimeses, mis ei ole kontrollitavad loogikaga. Teda köidab see, kuidas inimesed oma mõistusega elu pealtnäha juhivad või vähemalt usuvad juhtivat, ei suuda samal ajal aga sageli kontrollida iseennastki ning on lausa tühiste tungide või sündmuste meelevald all. Tema tegelased üritavad kõigest väest asju lahti seletada, puutuvad aga varem või hiljem kokku millegi irratsionaalsega, mida nad ei suuda seletada ja mille ees nad jäävad jõuetuks. Mina-tegelane novellis „Viul” nendib justkui kokkuvõtvalt: „[---] inimeste saatuse määrajaks on seletamatu müstiline võim tumeda tagapõhjuna” (Tammsaare 1979: 52).

Tammsaare loob oma tegelastele küll realistliku keskkonna, aga seab selle hetk hiljem kahtluse alla. Ta asub uurima, kuidas mõjub tema tegelastele „surve, mida reaalsuses inimestele avaldab seletamatuse, talumatuse ja võimatuse dimensioon”, nagu nendib Maire Jaanus uurimuses „Tammsaare ja armastus” (Jaanus 2005: 120). Saladuste rohkus ning nende sündmusi mõjutav iseloom on justkui selle maailmatunnetuse tihenendud substraat. Igapäevases, pealtnäha loomulikust nähtusest saab inimeses valitsevate ebateadlike tungide avaldumisvorm, auk argipäevareaalsuses.

Oma käsitluses viitab Maire Jaanus seoses Tammsaare tegelaste kirglikkusega Rotterdami Erasmuse teosele „Narruse kiituseks”, „mis on esimene suur uusaegne, ironiline kaitsekõne kirgedele ja seitsmele surmapatule” (samas, 121). Ühe „töövõttena” Tammsaare loomingus võibki näha (muuhulgas kirglikku) tegelastüüpi, kes omal moel kehastab puhast irratsionaalsust: tema käitumine ja teo motiivid on segased, ettearvamatud ja paradoksaalsed, tema kohanemine mõistuspärase maailma reeglitega on selgelt puudulik. Nimetagem seda tegelastüüpi tinglikult narri-kujuks.

⁸ Näiteks kabala kohaselt hõlmab jumalik täius ka kurjuse jõude ning seda kajastab õpetus Jumala ühest avaldumisvormist Saatana või Samaeli märgi all. Vanas Testamendis (Hiibi raamat) on Saatan Jahve laps – ingel tema lähikonnas.

Narri poetika

Narr esineb tegelasena Tammsaare näidendis „Kuningal on külm”, mis põhineb Vana Testamendi Esimeses Kuningate raamatus leiduval lool külmetavast kuningast. Tammsaare samateemalises näidendis ei mängi keskset rolli aga mitte kuningas, vaid narr, kes on silmanähtavalt ka kuninga teisiktegelane. Kui „Tões ja õiguses” võis Tiinas näha omamoodi erinevaid poolusi – pühadust ja kurjust – koondavat tegelaskuju, siis näidendis tulevad need tahud esile tegelastepaaris narr ja kuningas: Õhtumaises kultuurikontekstis esindavad nad jumaliku täiuse kahte poolust – kuningas valgustatud ja narr allilma isandat.⁹

Narride pärusmaaks kuningakojas oli ühelt poolt meelelahutamine, teiselt poolt aga tõe rääkimine. See roll on narril ka Tammsaare draamas. Sealjuures on oluline, et kuigi narr on selles näidendis kesksel kohal, on ta samal ajal justkui tühi tegelaskuju. Ta on üleni roll, mida ta mängib, ning kui see kuninga võimust loobumisega seoses kaob, lakkab ka narr olemast.¹⁰ Mihhail Bahtin väidab, et narri kuju olemisel ja kõnel ei ole otsest tähendust, vaid „ülekantud, vahel lausa vastupidine tähendus – neid kujusid ei saa võtta sõna-sõnalt, nad ei ole need, kellena nad esinevad.” Bahtin lisab: „Kolmandaks [---] on nende olemine mingisuguse teise olemise peegeldus, aga mitte otsene peegeldus. [---] nende olemine langeb kokku rolliga, milles nad esinevad, ning väljaspool seda rolli ei ole neid üldse olemas.” (Bahtin 1987: 104.)

Sellised kummalised, omamoodi tabamatud tegelased on Tammsaarel tihtipeale kandvatel positsioonidel. Tammsaare viimases romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan” on niisuguseks kujuks peategelane Põrgupõhja Jürka ja tema eesmärk – tõestada lunastuse võimalikkust – on täiesti irratsionaalne. Kogu romaan on üles ehitatud dialektikale ja paradoksidele, on „mitmetähenduslik, sügavamõtteline ja salapärane”, nagu kirjutab Friedrich Scholz (Scholz 2001: 141). Romaani probleemiasetust võib näha Émile Meyersoni eelpool kirjeldatud paradoksi valguses: ülesanne on lahendamatu ja eesmärk saavutamatu seepärast, et ta on vastuolus meie mõistuse olemusega, ometi pühendab Tammsaare sellele terve teose (ning plaanis sellele ka järke).

Jürka narrilik olemus avaldub esmajoones tema üliras aususes. Ta ei saa asjadest aru, ajab kõik segamini, räägib aga justkui tõtt, mistõttu teda peetakse veidrikuks ja napakaks. Tammsaare annab Jürkale lausa ametliku õiguse mitte asjadest aru saada, sest ta ei ole ju siit ilmast. Jürka esindab ka narriga seotud tegelast triksterit, kes on olnud maailma loomise juures ning kohtunud Jumalaga näost näkku. Vanapaganat võib pidada eesti folklooris kõige

9 Ka kuninga ja narri peakatted olid võrdlemisi sarnased – narri kolmeharuline müts meenutas krooni ja kroonid olidki Euroopas kolmeharulised kuni u. 12. sajandini.

10 Näidendi lõpus kaob narr koos kuningaga. Paljud tõlgendused viitavad kuninga ja narri surmale näidendi lõpus, otseselt seda tekstist välja lugeda siiski ei saa. Nii või teisiti tähendab kuninga lahkumine ka narri lõppu – olgu siis otseses või ülekantud, rollilises tähenduses.

levinumaks ja mitmekülgsemaks triksteri-kujuks (Krull 2006: 34). Kõik need alltekstid selles tegelaskujus taanduvad müütilisusele, mingil juhul ei saa lugeja võtta tegelast n-ö vastavuses tegelikkusega, mõistuspäraselt, samal ajal on ta paigutatud aga äärmiselt realistlikku keskkonda, tema probleemid kerkivad esile kõige igapäevasemate küsimustega seoses, muutuvad aga ootamatult „fantastilisteks”. Jürka tegutsemise aluseks on lahendamatu probleem ning ükskõik, kuidas ta käitub, suudab ta üksnes asendada ühe probleemi lahenduse teisega. Jürkat võiks näha ka omamoodi pahupidi pööratud doktor Faustusena: kui doktor Faustus müüs idee nimel oma hinge saatanale, siis Jürka „müüb” hinge Jumalale, et pidada edasi oma põrgut.

Faustuse loo ühele transformatsioonile, Goethe „Faustile” viitab ka Tammsaare ise, aga mitte seoses „Põrgupõhja uue Vanapagana”, vaid „Tõe ja õiguse” Pearuga. Ta kirjutab artiklis „Avalik kiri kirjanik A. H. Tammsaarele”: „Ka muud tema teod lasevad aimata, et tema tunneb instinktiivselt oma asjatust ja mõttetust Vargamäel. Pahatihti ei jaks ta enam muidu elada, kui joob end täis või teeb arutuid tegusid. [...] Pearus oleks nagu midagi Mefistost, muidugi talupojarüüs.” (Tammsaare 1990b: 281.) Toomas Liiv on oma artiklis „Tammsaare „Tõe ja õiguse” interpreteerimine” küsinud: „Kes on Pearu?” ning jätkanud: „Üks põhilisem vastus on kindlasti – kiusaja” (Liiv 1997: 176). Pearu jaoks on Vargamäe nagu kaardilaud, kus nemad Andresega mängivad. Ainult Andres ei saa sellest aru, tema võtab kõike tõsiselt. Mängimine, maskide vahetamine ja veiderdamine on aga teadagi narride pärusmaa.¹¹

Kui Andres püüab maailma korrastada, siis Pearus kehastub kaos; kui Andres tahab elu ning saatust kontrollida, siis Pearu näol on tema teel juhus, ettearvamatus. Andrese puhul on tegemist usuga, Pearu puhul kahtlusega. Nendes vastandustes avaldub tammsaareliku maailmatunnetuse paradoksaalne iseloom, kus iga õpetuse võib järgmine ümber lükata.

„Aga palju on oodatud otsuseid langetanud Tammsaare? Lõpmatu hulga, või teisiti võttes – mitte ühtegi, sest tema kui relativisti ja skeptiku vastus igale keerdküsimuselegi on paradoks. Mida rängem küsimus, seda rabavam paradoks,” kurdab Rudolf Sirge (Sirge 1938: 153). On selge, et niisuguste paradokside ning vastanduste esiletoomiseks vajab Tammsaare tegelaskujusid, kelles kehastuks vajalik mittemõistuspärasus. „Nii on loomulik, et Tammsaarel esineb nii palju natuke „põrund” tegelasi, ja ta kõik targadki tegelased kipuvad kõnelema vahel sedaviisi ja nii palju, et neid tavalises elus peetakse kergesti põrunuiks: just nii lasevad nad kergemini vaadata oma alateadvusse, s.o elu tõeliste tegurite toimlusse, peamiselt armu- ja võimutungide tallermaale, kasu-, elamuse- ja imeteldav-olemise ihade rabelusse, millega liitub ainult abituid loogilise elutunnetuse katseid.” (Annist 1938: 9.)

Pearu tembutamised on paljude sündmuste käivitajad romaanisarjas, tema ise aga oleks nagu osalt tühi tegelaskuju, kelle sisuks on Andrese äraspidine peegeldamine. Andres

¹¹ Tänapäeval ongi narr säilinud eelkõige mängukaardina (jokker), kusjuures tema positsioon on kõigutamatu: tema vastu ei saa mängus isegi trumpäss.

süüdistab Pearut enda ahvimises, kõige selle järeletegemises, mis Andres ees teinud. Loeme: „Nõnda siis sündis ikka, et heinamaalaastamises, kivikorjamises ja -kaalumises, kraavikaevamises ja isegi aiategemises sörkis naaber Andrese sabas. Sellepärast oli Andresel kõrtsileti juures hea hoobelda, öeldes: „Mis mees sa ka oled, sa ei oska ju ise kivilegi tuld otsa teha ega hooba alla pista, teed ainult siis, kui mina ees teen.”” (Tammsaare 1981a: 70.)

Andres ei mõista Pearu krutskeid ega tema teistsugust „rehnutipidamist”, peab aga Pearut vaadates tahes-tahmata nägema ka iseennast. Pearu on ka see, kes sageli „käivitab” Andrese filosofoerimise, maailma üle juurdlemise, õiguse ja tõe otsimise. Andres ja Pearu oleksid nagu omalaadsed Vana-Kreeka filosoofid, kes turul väideldes ja vastandudes taotlevad arvamuste kokkupõrke ning vasturääkivuste avastamise kaudu tõe. Ning ometi juhib nende omavahelist võitlust pigem kirm ja usk, mitte aru (Sirge 1938: 157).

Narri-tüüpi tegelaseks võib pidada ka romaanisarja kõige kandvamat tegelast, Indrekut, kuigi mõistagi pisut teistest omadustest lähtuvalt kui Pearut. Indrekut, nagu ka vürst Lev Mõškini tegelaskuju Dostojevski romaanist „Idioot” on võrreldud Kristusega, lunastajakujuga. Vene kultuuriruumis on lunastav roll sageli lollikesel või nn pühal hullul. Indrek tituleeritakse hulluks niipea, kui ta astub sisse Mauruse esimese järgu kooli uksest. Tema hüüdnimeks saab suur Loll ning Indrek kuuleb isiklikult, kuidas Maurus tema kohta endamisi pobiseb: „So ein grosser Narr.”

Indrekut on peetud ka Tammsaare *alter ego*'ks. Bahtini seisukohalt tunnebki romaanikirjanik vajadust mingi olemusliku vormilise žanrimaski järele, mis määraks kindlaks nii tema elunägemise vaatenurga kui ka positsiooni selle elu avalikustamiseks. Ning selleks kasutab kirjanik sageli narri ja lolli maske, mõistagi, mitmeti transformeeritud kujul. Bahtin leiab, et inimese siseelu – puhtloomulikkus subjektiivsust – on võimalik avada vaid narri ja lolli kujude abil, kuna selleks ei suudeta leida adekvaatset, vahetut vormi (mis ei oleks tegeliku elu seisukohalt mõistukõneline). Nii kerkibki esile veidriku kuju, mis etendab romaani ajaloos väga tähtsat osa. Spetsiifiline veidrikus kujuneb Bahtini järgi „inimese siseelu [--], „vaba ja iseväärtusliku subjektiivsuse” avamise oluliseks vormiks” (Bahtin 1987: 107). Tammsaare puhul on selleks veidrikust siseelu kujutajaks eelkõige Indrek.

Mauruse koolis kuuleb Indrek direktorihärrat toonitavat kogu aeg tõe, kuid Maurusegi jutt on mõistukõneline. Räägib tõe ja tarkusest, aga käsib Indrekul õppida nagu hull ning täie aru kohta ütleb: „Mõtled, et mitte mina pole hull, vaid need teised, ja siis on kindel, et oledki juba hull” (Tammsaare 1981b: 335). Indreku ülesandeks ei saa – justkui Søren Kierkegaardi soovitusel – küsida mitte „Mis on tõe?”, vaid „Mis on hullus?” Kui inimene jääb mõistusest, kaotab ta midagi, mis on omane ainult inimesele. Seega, Indreku narriks ja suureks lolliks olemine on tegelikult küsimus inimeseks olemise kohta üldiselt ning sellest, kas inimene suudab kontrollida oma mõistust ja võtta maailma mõistusega või valitseb tema üle „salavõim”.

Narrilik olemus tuleb esile Tammsaare nende meestegelaste puhul, kes on pisut „põrund”, kes ei esinda arukat, mõistusele toetuvat maailmapilti (isegi kui see baseerub usul, nagu mõistuspärase Andrese puhul). Eelkõige esindavad narrilikku intuiitvemat maailmataju aga kirjaniku naistegelased. „Naisele ja narrile kuulub maailm. Nõnda meeldib see jumalale,” kinnitab Ülempreester Tammsaare näidendis „Kuningal on külm” (Tammsaare 1936: 63). Võib öelda, et tammsaareliku maailmataju üheks kandvamaks tegelaskujuks on narr-naine (nt Karin, Ramilda, Angela), keda kirjanik vajab samuti kui Pearut või Vanapaganat mõistuspärase maailma raputamiseks, sündmustiku käivitamiseks ja pingestamiseks, juurdlemiseks ja filosoferimiseks. Ainult mõistuspärase tegelaskujudega ei oleks Tammsaare saanud kujutada elu tema tõelises mitmekihilisuses ning hõlmamatuses.

Ka kirjaniku kaasaegsed kriitikud leidsid, et narril ja naisel on Tammsaare teoste ideestikulis oluline koht. „Nagu Shakespeare’il jt, nii on ka Tammsaarel sagedasti just narr suurimate tõdede väljendaja. Narr – ja naine, need mõlemad, kelle intellekt veel küllalt ei jaksa pidurdada nende vitaalsest intuitsioonist pulbitsevaid tunnetusi. Pearu, see geniaalne vanapagan, on selle narride ja naiste mõtteviisi tüüpilisi ja maalähedaim algataja. Temale järgneb neid terve rida, mitmesuguses teisenduses ja asendis, enam või vähem intellektuaalse kultuuri poolt täiendat või – rikutud,” kirjutab Annist (Annist 1938: 10) ning Rudolf Sirge käsitlusest võime lugeda: „Mitte mõistusliku mehe, vaid vaistulise naise ja narril [---] tõde domineerib, juhib maailma. Inimese kaaluvamaks esinduspooleks osutuvad need kaks. [---] Siinjuures naine samastatakse tihti ebaisikulise jõu ning saatusega, samuti ka narr, tõelausuja, kandku ta siis teoses missugust tahes isiku- või kutse-nime.” (Sirge 1938: 152.)

Naise, narril ja „põrund” meestegelaste alateadvusliku ja irratsionaalsusest kantud maailmapeegelduse kõrval on Tammsaarel olemas veel üks tegelasetüüp, kes esindab samaaegselt nii puhast bioloogilisust kui ka metafüüsilisust. See tegelane on koer.

Koera jälg

Pealtnäha tavalise taluelu juurde kuuluvad loomad tulevad nii „Kõrboja peremehes” kui ka „Tões ja õiguses” mängu kui surma kuulutajad.¹² „Kõrboja peremehes” on Kõrboja koer Mousi Villu teisiktegelane (sellele viitab näiteks lause: „Kõrboja läheb oma kahe Mousiga” (Tammsaare 1980: 115)), kes sureb Villuga samal ajal. Mousi surm ja Katku koera ulmine Villu enesetapuõöl lasevad aimata, et just nemad teavad midagi, mis „ajab vanad koerad

¹² Koerad on mütoloogiates sfinksiliiud olendid, saladuste ja reaalsustevaheliste piiride valvajak. Kuulsaim neist on ilmselt Kerberos, kes valvas sissepääsu Hadesesse. Zoroastrismis (prohvet Zarathustra õpetusest lähtuv usund) on koer kahe (füüsilise ja vaimse) maailma hingede valvaja ja taeva väravate valvur. Egiptlastel kaalus inimese hinge pärast surma koeranäoline jumalus Anubis ning juhatas ta surnuteriiki. Indiaanlastel oli kombeks koguneda vaimude toetuse saamiseks „koeraliidudesse” ning teispoosusega kontakti saamiseks „joosta huntidega”. Teadlikult või alateadlikult on Tammsaare oma koerad paigutanud samasuguse tähenduse kandjaks.

surema ja nooremad ulguma”, nagu Kõrboja Anna mõtleb (samas, 124). Just nemad teavad, et Villu on surnud.

„Tõe ja õiguse” II osas tuleb koeramotiiv surma lähedusega seoses esile vähemalt kahel korral. Näiteks kirjutab raskesti haige Ramilda oma surma eel Indrekule: „Olete Teie näinud, kuidas inimesed surevad? Mina mitte. [---] Ühte koera ma nägin, kuis ta suri. See oli kevadel maal. Vana koer oli. Temal oli juba ammugi aeg surra, aga surm ei tulnd. Siis võeti lakkekausa ja pandi talle ette, ning kui ta parajasti selle kallal limpsis, pani peremees püssi palge ja laskis. Käis pauk ja koer langes maha, peksis jalgega ja tahtis surra, võimalikult ruttu surra, aga surm ei tulnud. Ütlesin siis peremehele: lase veel kord, muidu... Aga peremees läks koera juurde, lükkas teda jalaga, ja kui koer veel kord oma vanad, tõntsid silmad avas ning peremehele otsa vaatas, ütles see: laengust kahju, sureb niisamuti. Mis Te arvate, kas surm inimesega mõnikord ka nõnda talitab nagu see peremees oma vana koeraga? Kas ta ütleb: laengust kahju – ja laseb oodata, laseb lakkekausi kõrval oodata? Seda tahaksin ma teada.” (Tammsaare 1981b: 322.)

Ning Indrekulegi meenub just ühe koera surm, kui ta enesetapumõtetega puu all seisab: „[---] tal tuleb äkki meelde, et üks nende koer, kellele pandi nõör kaela, kargas hammastega sellest kinni ja hoidis nõnda end tüki aega, enne kui silmus sai kokku joosta. Indrek näeb selgesti seda koera, kellel silmus kaelas ja kes kõigest jõust hoiab hammastega nõörist kinni.” (Samas, 348.)

„Tõe ja õiguse” I osas vajutab aga läbipekstud koer igavese jälje palveraamatusse, „just Emmanueli¹³ peale”, mida Andresel ei õnnestugi sealt ära pühkida: „Tahad koerajäljest lahti saada, siis läheb ka Emmanuel, nagu oleks nende vahel mingi seletamatu salaside” (Tammsaare 1981a: 369).

Surmast kirjutades kipub Tammsaare niisiis lülituma kergesti inimeselt loomale, inimese surma kujutamise asemel koera surma kujutamisele. Ka koera jälg Kristuse sünni – ehk igavese elu, lunastuse – kirjakohta peal on otsapidi seotud surmaga: see meenutab Andresele tema enda surelikkust. Inimesele kõige lähedasema kodulooma kaudu lasebki Tammsaare oma tegelastel surmas loomaga samastuda – vaatamata teaduslikele saavutustele ja inimese intellektualismile jääb temagi vaid bioloogiliseks olendiks, kes ei saa otsustada omaenda elupäevade üle. Niisugune ümberlülitus on tähenduslik ka seetõttu, et Tammsaarele omaselt räägivad need surmakirjeldused paradoksaalsel kombel lausa loomalikust elutahtest, klammerdumisest elu külge, olgu siis lakkekausi kõrval või kokkutõmbuva silmuse sees, kristlikust igavese elu unistusest rääkimata. Koera kujundi kaudu toob Tammsaare esile inimese irratsionaalsed, alateadlikud tungid, olgu selleks hirm või elutahe.

¹³ Immanuel, Kristuse sünni ennustaja Jesaja raamatus (7: 14).

Kokkuvõtteks

Tammsaarele oli elu ise oma „fantastiliste” ja ootamatusi täis keerdkäikudega suurim inspiratsiooniallikas, teda huvitas see, mis sunnib tõeliselt inimesi tegutsema, mis paneb sündmused „käivituma”, kuidas vormub tegelaste saatus. Tammsaare loomingus, mis ammutab oma ainese realistikust keskkonnast, on olulisel kohal tegurid, mis oma tõepärasest vormist hoolimata varjavad endas midagi tabamatut, irratsionaalset. Need tegurid mängivad tihti Tammsaare tegelaste saatuses otsustavat rolli. Mõistusele seletamatute nähtuste kirjeldamiseks kasutab Tammsaare erinevaid kunstilisi võtteid. Tema poeetika üheks iseloomulikuks jooneks on salapära loomine, mitmesuguste saladuste käsitlemine inimloomuse lahutamatu osana ning nende kaudu oluliste sündmuste käivitamine tekstis.

Kui saladusi võib näha mõneti abstraktse kategooriana mõjutamas tegelastevahelisi suhteid, siis narri kuju kaudu toob Tammsaare oma loomingusse tegelased, kelle arusaamatu, veider käitumine hoiab sündmuse „käimas”, loob aina uusi keerulisi ja lahendamatu olukordi, paiskab segamini korrastatud maailma. Niisugune maailma ja inimloomuse vastandlik, tihti mõistusele allumatu või mõistuse paradoksaalsust rõhutav olemus köitis Tammsaaret ning see peegeldub ka tema romaanide poeetikas. Tammsaarele on iseloomulik sellise tegelikkuse konstrueerimine, kus väliselt tõepärasest oludes tuleksid esile pinge all olevate tegelaste käitumismallid, nende seesmine maailm, reageeringud seletamatutele ja talumatutele olukordadele. Sellest kujuneb n-õ tammsaarelik reaalsus. Mäng saladustega ja narri arhetüübi sugemete rakendamine kuuluvad Tammsaare poeetikasse ning aitavad niisugust reaalsust luua, tuues samaaegselt esile ka inimõistust valitseva irratsionaalsuse tasandi.

Kirjandus

Annist, August 1938. A. H. Tammsaare kui kultuurikriitik ja intellektualismi agoonia. Tartu: Akadeemia.

Bahtin, Mihhail 1987. Aja ning kronotoobi vormid romaanis. – Mihhail Bahtin, Valitud töid. Koost P. Torop. Tallinn: Eesti Raamat, lk 44–184.

Jaanus, Maire 2005. Tammsaare ja armastus. – Vikerkaar, nr 1-2, lk 119–137.

Koort, Alfred 1934. Uusi teid filosoofias. „Teaduse kriitika” prantsuse filosoofias. É. Meyerson. – Looming, nr 6, lk 697–704.

Krull, Hasso 2006. Loomise mõnu ja kiri. (Loomingu Raamatukogu, nr 5-6). Tallinn: Kultuurileht.

Liiv, Toomas 1997. Tammsaare „Tõe ja õiguse” interpreteerimine. – Toomas Liiv, Proosast. Tallinn: Virgela, lk 164–182.

Nirk, Endel 1985. A. H. Tammsaare eesti romaani arengupanoraamis. – Endel Nirk, Avarдумine. Vaatlusi eesti romaani arenguteelt. Tallinn: Eesti Raamat, lk 75–89.

Palgi, Daniel 1938. Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaanides. – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 20–33.

- Sirge, Rudolf** 1938. Fragmente Tammsaare mõtestikust. – Varamu, nr 2, lk 150–158.
- Scholz, Friedrich**. 2001. Paradoksi väljendusvormid Anton Hansen Tammsaare romaanis „Põrgupõhja uus Vanapagan”. – Tammsaare maailmakirjanikuna. Kolm välismaa Tammsaare-uurijat. Koost E. Treier. Tallinn: Olion, lk 129–141.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1936. Kuningal on külm. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1979. Viiul. – Anton Hansen Tammsaare, Novellid (1922–1939). Meie rebane. Kogutud teosed. 4. kd. Tallinn: Eesti Raamat, lk 34–53.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1980. Kõrboja peremees. Kogutud teosed. 5. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1981a. Tõde ja õigus I. Kogutud teosed. 6. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1981b. Tõde ja õigus II. Kogutud teosed. 7. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen**. 1983a. Tõde ja õigus IV. Kogutud teosed. 9. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1983b. Tõde ja õigus V. Kogutud teosed. 10. kd. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1988. Sissejuhatuseks. – Anton Hansen Tammsaare, Publitsistika II (1914–1925). Koost E. Teder, H. Puhvel. Kogutud teosed. 16. kd. Tallinn: Eesti Raamat, lk 619–648.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1990a. Lunastus. – Anton Hansen Tammsaare, Publitsistika III (1926–1940). Kogutud teosed. 17. kd. Koost L. Uustalu. Tallinn: Eesti Raamat, lk 223–228.
- Tammsaare, Anton Hansen** 1990b. Avalik kiri kirjanik A. H. Tammsaarele. – Anton Hansen Tammsaare, Publitsistika III. (1926–1940). Kogutud teosed. 17. kd. Koost L. Uustalu. Tallinn: Eesti Raamat, lk 273–284.
- Treier, Elem** 2000. Tammsaare ja Kant. – Elem Treier, Tammsaare ja tema „Tõde ja õigus”. Tallinn: Olion, lk 125–140.

Maarja Vaino – Tallinna Ülikooli kultuuriuuringute eriala doktorant, A. H. Tammsaare Muuseumi juhataja. Uurimissuunad: Tammsaare looming, 20. sajandi alguse eesti kirjandus.

E-post: maarja.vaino@gmail.com